

De ontwikkeling van taal- en cultuurkaarten

In februari 2014 heeft het Amsterdamse Meertens Instituut de Kaartenbank gelanceerd: www.meertenskaartenbank.nl, een website met een index van ongeveer 30.000 taal- en cultuurkaarten van de Lage Landen, waarvan bij ongeveer de helft doorgeklikt kan worden naar een digitale afbeelding. Ter gelegenheid van de lancering is het boekje *De Kaartenbank. Over taal en cultuur* verschenen, waarin verschillende medewerkers van het Meertens Instituut een kaart uit de Kaartenbank bespreken. In *Caert-Thresoor 2014, 2* is een signalering van boekje en Kaartenbank te vinden. In dit artikel beschrijf ik het ontstaan en de ontwikkeling van taal- en cultuurkaarten: thematische kaarten met de verspreiding van een taal of volkskundig verschijnsel.¹ Aan die ontwikkeling leverden binnen- en buitenlandse geleerden een bijdrage. Het begon allemaal met het verzamelen van losse feiten.

Oude tekstverzamelingen

In de zestiende en zeventiende eeuw verbreedden de Europeanen hun horizon op het eigen continent en naar nieuwe continenten. Daardoor kwamen ze in aanraking met veel tot dan onbekende volkeren en talen. Ze raakten geïnteresseerd in de verwantschappen tussen de talen en de vraag wat de oorspronkelijke taal was. In de Middeleeuwen was men er, met een beroep op de Bijbel, zeker van dat dat het Hebreeuws was, maar na de Middeleeuwen sloeg de twijfel toe. Om daarover meer te weten te komen,

1. In 1500 tekende de Duitse kartograaf Erhard Etzlaub de 'Romweg-Karte', waarmee pelgrimgangers de weg naar Rome konden vinden. Op deze kaart gaf hij de aan Duitsland grenzende landen en taalgebieden met verschillende kleuren aan: de politieke grenzen vallen vaak samen met taalkundige grenzen. De kaart is gericht op het zuiden. Bron: Wikimedia.

Prof. dr. N. van der Sijs is hoogleraar Historische taalkunde van het Nederlands in de digitale wereld aan de Radboud Universiteit Nijmegen en senior onderzoeker bij het Meertens Instituut Amsterdam

legde men woord-, tekst- en schriftverzamelingen van talen aan.² Als tekst gebruikte men meestal het Onzevader (Mattheüs 6: 9-13). In 1555 publiceerde de Zwitserse geleerde Conrad

Gesner de eerste gedrukte compilatie van de dan bekende talen in de wereld in het Latijnstalige werk *Mithridates: de differentis linguas* (Mithridates: over de verschillende talen). De titel verwijst naar

de Pontische koning Mithridates VI uit de eerste eeuw voor Christus, die naar verluidt alle talen kende die in zijn rijk werden gesproken. In het werk beschreef Gesner ongeveer 130 talen. In de daaropvolgende eeuwen zette de verzameldrift door. Toen Johann Christoph Adelung in 1806 een nieuwe compilatie publiceerde, onder de titel *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde*, kon hij het aantal van 130 door Gesner beschreven talen dan ook uitbreiden tot een kleine 500.

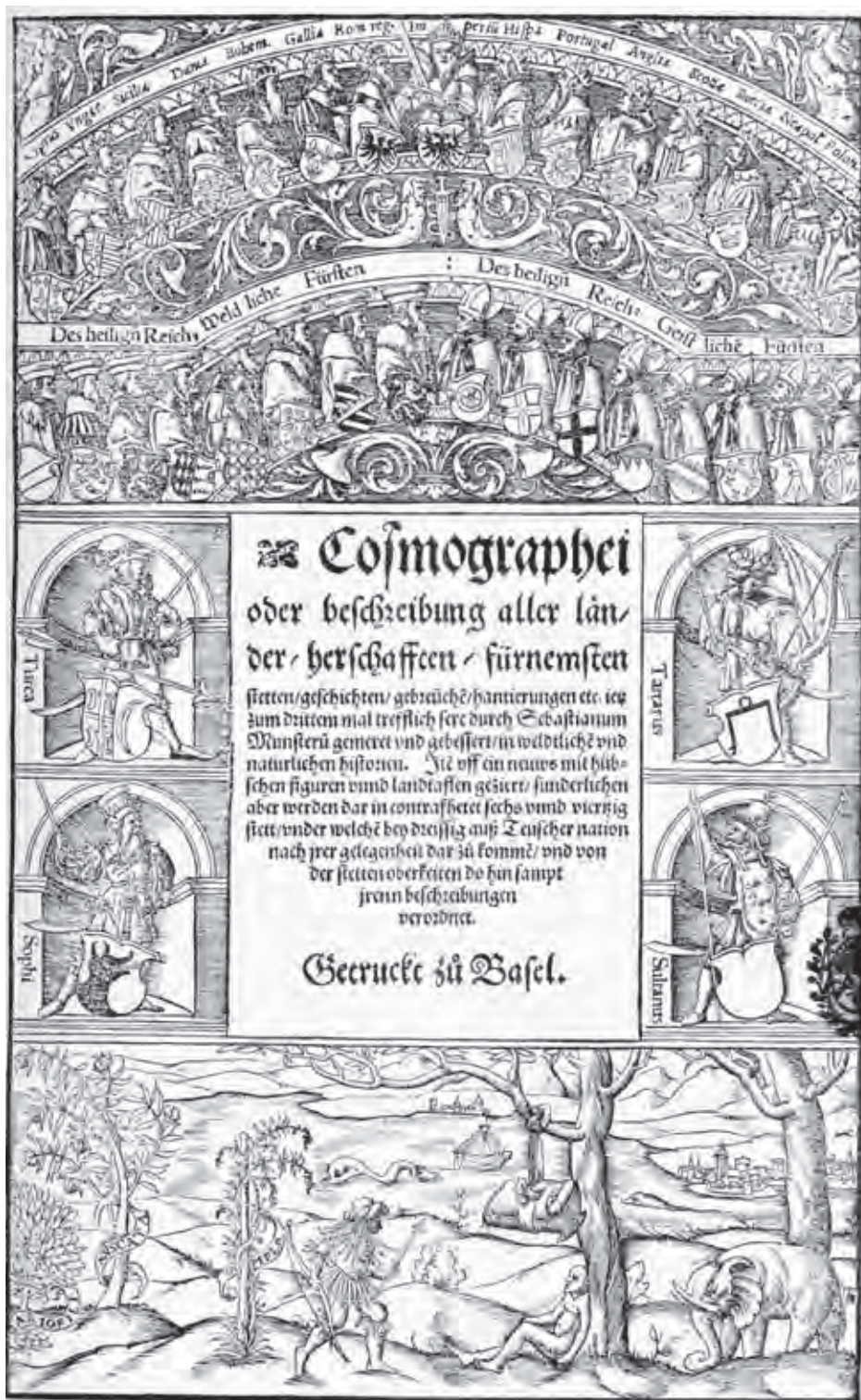
De eerste thematische kaarten

De vijftiende- en zestiende-eeuwse ontdekkingstochten stimuleerden ook de productie van kaarten. Men herontdekte het boek *Kosmographia* (bekender onder de Latijnse naam *Geographia*), een gids voor het maken van kaarten die de Griek Claudius Ptolemaeus in de tweede eeuw na Christus had samengesteld. Behalve topografische kaarten ging men in de zestiende eeuw voor het eerst ook thematische kaarten tekenen, met de ruimtelijke verbreiding van niet-topografische verschijnselen.

Het begon ermee dat men anderssoortige informatie toevoegde aan een topografische kaart. Het oudste voorbeeld is van de Duitse kartograaf Erhard Etzlaub, die in 1500 op zijn 'Romweg-Karte', een kaart die pelgrimsgangers de weg naar Rome wees, de aan Duitsland grenzende landen en taalgebieden met verschillende kleuren aangaf (zie afbeelding 1). Hoewel deze kaart wel de oudste taalkaart is genoemd,³ is dat onjuist: de kleuren vallen samen met politieke grenzen, en niet met taalgrenzen – dat blijkt het duidelijkst uit het feit dat de Zuidelijke Nederlanden in hun geheel geel zijn gekleurd, ook al liep ook toen al de Frans-Nederlandse taalgrens dwars door dit gebied.

In twee volgende Duitse werken is wel expliciete informatie over taalgebruik te vinden, en in beide gevallen betreft het de taalgrens tussen het Duits en Slavisch. In 1544 vermeldde Sebastian Münster in zijn geografische handboek *Cosmographia Universalis* – de titel refereert aan het werk van Ptolemaeus – dat de Oder in Silezië de taalgrens vormt tussen Duits en Slavisch (zie afbeelding 2).⁴

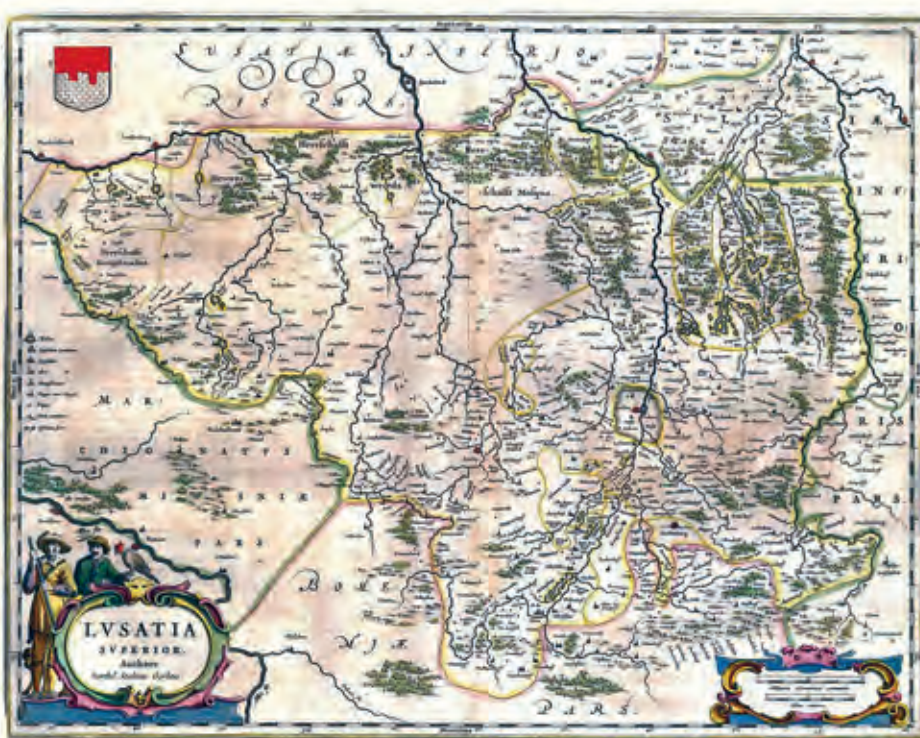
In 1593 tekent Bartholomäus Schultz of Scultetus de eerste echte taalkaart. De kaart, getiteld 'Lusatia superior' (zie afbeelding 3), bevat het gebied Oberlausitz – een onderdeel van Silezië – met de aangrenzende gebieden. Schultz geeft met gele stippellijnen de taalgrens tussen

2. Titelpagina van het geografische handboek *Cosmographia Universalis* van Sebastian Münster uit 1544, Bazel, met de Oder in Silezië als taalgrens tussen Duits en Slavisch. Bron: www.digitalis.uni-koeln.de/Muenster/muenster_index.html.

Slavisch- (Oppersorbisch) en Duitssprekende plaatsen aan. Het materiaal verzamelde hij in zeven reizen die hij door het gebied maakte tussen 1581 in 1583: een vroege vorm van veldwerk. De kaart van Schultz verscheen later in licht gewijzigde vorm in de atlassen van Mercator-Hondius en Blaeu, en werd ook in Duitsland herdrukt.⁵

In dezelfde periode werd in de Lage Landen een nieuw type thematische kaart uitgevonden, namelijk de historische kaart. De ontwerper hiervan was de beroemde kartograaf Abraham Ortelius. Deze had in 1570 de eerste atlas in de moderne zin gepubliceerd, het *Theatrum Orbis Terrarum* ('Schouwtoneel van de gehele wereld'), zie afbeelding 4. Aan dit werk

3. De eerste echte taalkaart, getiteld 'Lusatia superior', werd in 1593 getekend door Bartholomäus Schultz of Scultetus; op de kaart van het gebied Oberlausitz is met gele stippellijnen de taalgrens tussen Slavisch- (Oppersorbisch) en Duitssprekende plaatsen aangeduid. Bron: Wikimedia.

voegde hij in diverse herdrukken telkens historische kaarten toe, in totaal 39, onder de titel *Parergon* 'Bijwerk'. Die kaarten betroffen de bijbelse geschiedenis en het Romeinse Rijk. In 1584 (herdruk 1594) tekende Ortelius de eerste kaart van de Nederlanden in de Romeinse tijd, getiteld 'Belgii veteris Typus' (zie afbeelding 5).⁶ De Rijn vormt de scheiding tussen het Romeinse Rijk (op de voor de afbeelding gebruikte kaart geel gekleurd) en de Germanen (groen gekleurd). Op de kaart staan de namen van de Germaanse stammen die in Romeinse bronnen zijn genoemd, waarbij Ortelius een chronologische laag heeft aangebracht door verschillende lettertypes te gebruiken voor oude, jonge en na-klassieke namen. Vermeld zijn onder andere de Friezen, Saksen, Bataven, Caninefaten, Chatti (Katten), en - in een ander lettertype - de Franken, over wie de Romeinen pas vanaf het midden van de derde eeuw na Christus berichten. De kaart van Ortelius is in de zeventiende eeuw herhaaldelijk gereproduceerd. Het is de oudste etnografische kaart, die tevens informatie over de verspreiding van talen (Latijn, Germaans) bevat.

Het Onzevader op de kaart

In de zeventiende eeuw heb ik geen nieuwe taalkaarten kunnen vinden. Die omis-sie viel ook de Duitse filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz op, want hij riep begin achttiende eeuw op tot actie, met de vaak aangehaalde uitspraak: 'Ik zou willen dat de grenzen van de taalgebieden vastgelegd worden en op kaarten worden aangegeven'.⁷ Deze uitspraak wordt gezien als het begin van de taalgeografie: het in kaart brengen van taalkundige feiten.⁸

In 1723 vervulde de Nederlandse geleerde Lambert ten Kate de wens van Leibniz

4. Titelpagina van het *Theatrum Orbis Terrarum* ('Schouwtoneel van de gehele wereld') van Abraham Ortelius, de eerste atlas in de moderne zin. In de editie uit 1575, Antwerpen, voegde Ortelius een nieuw type thematische kaarten toe, namelijk historische kaarten. Bron: Orteliusmaps.com.

5. In 1584 nam Abraham Ortelius in zijn *Theatrum Orbis Terrarum* de eerste historische kaart op van de Nederlanden in de Romeinse tijd: 'Belgii veteris Typus'. Hierop staan de namen van de Germaanse stammen die in Romeinse bronnen zijn genoemd. De Rijn vormt de scheiding tussen het Romeinse Rijk (op de voor de illustratie gebruikte kaart geel gekleurd) en de Germanen (groen gekleurd). Bron: Orteliusmaps.com.

door in zijn *Aenleiding (Inleiding) tot de kennisse van het verbevene deel der Nederduitsche sprake* de allereerste taalkaart van Europa op te nemen. Deze kaart toont de 'volk- en tael-verspreiding over Europa': het is dus zowel een etnografische als een taalkundige kaart (zie afbeelding 6). In deze periode maakte men daartussen geen verschil, men meende dat ieder volk zijn eigen taal had. De taalverspreiding hing, volgens de toenmalige opvattingen, samen met de verspreiding van de nakomelingen van Noach over de aarde na de zondvloed. Ten Kate reconstrueerde het verloop van de verspreiding sinds Noach door de kennis over de op dat moment in Europa gesproken talen – waarvan hij in de begeleidende tekst het Onzevader afdruckte – te combineren met de historische kennis over volksverplaatsingen. Op zijn kaart waren de Lage

Landen bevolkt door Franken, Friezen en Saksen. De Duitser Gottfried Hensel ging in zijn overzichtswerk *Synopsis Universae Philologiae* uit 1741 nog een stapje verder. Terwijl Ten Kates kaart zich beperkte tot de Europese talen, tekende Hensel kaarten van alle vier bekende continenten (Europa, Azië, Afrika en Amerika): op ieder continent noteerde hij de namen van de landen, gevolgd door het Onzevader in de aldaar gesproken taal (zie afbeelding 7, 8). Voor de Nederlanden ('Belgica') was dat: 'Onse Vader, die in de hemelen [zijt]. Uwen naem werde geheyligt.' Hiermee was Hensel de eerste geleerde die concrete taalverschijnselen in kaart bracht.

Nieuwe materiaalverzamelingen

Tot de negentiende eeuw hield men zich bezig met de verschillen *tussen* talen,

niet *binnen* talen. Met de opkomst van de Romantiek kregen onderzoekers voor het eerst belangstelling en waardering voor de taal en cultuur van het volk, en gingen ze informatie verzamelen over dialecten, sprookjes en sagen, liedjes, mythes, volkskunst en volksgebruiken. Die informatie werd aanvankelijk lokaal verzameld, maar al gauw kwam de behoefte op naar gegevens over een groter gebied, zodat systematische vergelijkingen mogelijk werden. In 1790 werd de allereerste enquête naar het gebruik van streektalen en dialecten opgezet door Henri Grégoire, een van de leiders van de Franse Revolutie. Uit de antwoorden bleek dat de meerderheid van de Fransen een streektaal sprak en het Standaardfrans niet of nauwelijks beheerste. Grégoire vond dit een uiterst ongewenste situatie. In 1794 schreef hij dan ook voor de Nationale Conventie een

6. In 1723 nam Lambert ten Kate in zijn tweedelige *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, Amsterdam, een kaart op met de 'volk- en tael-verspreiding over Europa'; deze kaart geldt als de eerste taalkaart van Europa. Bron: Utrecht Universiteitsbibliotheek, MAG ODU 3793

Rapport sur la Nécessité et les Moyens d'anéantir les Patois et d'universaliser l'Usage de la Langue française, waarin hij pleitte voor het invoeren van één Franse nationale taal ten koste van de streektaalen.

In de napoleontische tijd werd in Frankrijk een nieuwe enquête georganiseerd. Ditmaal vroeg men niet alleen wat het gangbare dialect van een gemeente was, maar ook om een vertaling in dat dialect van de gelijkenis van de verloren zoon (Lucas 15:11-32). De enquête werd vanaf 1806 door baron Charles-Etienne Coquebert de Montbret, directeur van het Bureau de Statistique, uitgevoerd. Omdat de Zuidelijke Nederlanden ook tot het Franse Keizerrijk behoorden, leverde dit enkele vertalingen in Zuid-Nederlandse dialecten op, die meestal de oudste geschreven teksten in deze dialecten zijn.⁹

In de tweede helft van de negentiende eeuw kreeg de nieuwe onderzoeksmethode van de dialectenquête, die in Frankrijk was geïntroduceerd, navolging in de Lage Landen. Daarbij vroeg men niet langer naar vertalingen van bijbelpassages, maar legde men informanten ter vertaling lijsten voor met woorden en korte zinnetjes. Zo konden de antwoorden gemakkelijker met elkaar worden vergeleken. De eerste pogingen mislukten: er kwam nauwelijks respons op verzoeken die de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in 1852 en 1857 deed om vragenlijsten in te vullen. Het doel van de Maatschappij was de grenzen van de verschillende Nederlandse dialecten te achterhalen, naar het voorbeeld van de *Sprachkarte von Deutschland* die Karl Bernhardt in 1844 had ontworpen. Daarop greep de arts Johan Winkler terug naar de vertrouwde

methode van de bijbelvertaling: in 1870 riep hij informanten verspreid over het land op om een dialectvertaling te maken van de gelijkenis van de verloren zoon. Hij ontving reacties in 186 Nederlandse en Friese dialecten, die hij in 1874 publiceerde in zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*.

Meer succes had een enquête waarbij geografen en taalkundigen de handen ineensloegen. In 1879 zond het Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam (opgericht in 1873) op verzoek van de taalkundige J.H.C. Kern een vragenlijst uit met 184 vragen over woorden en zinnen; in 1895 volgde een tweede lijst.¹⁰ Een 'linguïstische kaart van Nederland' was volgens Kern ook 'een welkom hulpmiddel voor ethnologische studiën'. De eerste indelingskaart van de Nederlandse dialecten was inmiddels in 1892 getekend

7. De Duitser Gottfried Hensel nam in zijn overzichtswerk *Synopsis Universae Philologiae* uit 1741, Neurenberg, taalkaarten op van alle vier bekende continenten: Europa, Azië, Afrika en Amerika. Op ieder continent noteerde hij de namen van de landen, gevolgd door het Onzevader in de aldaar gesproken taal. In de kantlijn nam hij verschillende schriftsoorten op. Bron: Wikimedia.

door de Duitse taalkundige Hermann Jellinghaus. In 1898 kon de Nederlandse taalonderzoeker Jan te Winkel op basis van het nieuwe materiaal een tweede overzichtskaart vervaardigen. Ook op het terrein van de volkskunde of etnologie werd druk verzameld. Zo gaf de Duitser A.H. Hoffmann von Fallersleben tussen 1830 en 1862 de twaalfdelige *Horae Belgicae* (de Nederlandse Horen of Tijdgodinnen) uit, met daarin een groot aantal belangrijke Middelnederlandse teksten, liederen, spreekwoorden en dergelijke. In de tweede helft van de negentiende eeuw verzamelde de neerlandicus G.J. Boekenoogen mondeling circulerende volksverhalen, raadsels, rijmen en liederen door oproepen in kranten en tijdschriften te plaatsen. De arts Cornelis Bakker was de eerste die systematisch verhalen en

liederen verzamelde via veldwerk onder boeren, knechten en vissers.¹¹ Maar de geografische verspreiding van cultuurverschijnselen zou pas in de twintigste eeuw meer systematisch in kaart worden gebracht.

Dialectgeografie

De dialectenquêtes leverden niet alleen informatie voor de indeling in dialectgroepen, maar ze maakten het ook mogelijk dialectverschijnselen te karteren, doordat ieder antwoord precies was gelokaliseerd. Zo leidden de dialectenquêtes tot een nieuwe discipline, die van de dialectgeografie.

De Duitse taalkundige Georg Wenker tekende in de kleine publicatie *Das Rheinische Platt* uit 1877 als eerste kaarten over bepaalde dialectverschijnselen.¹²

Tussen verschillende taalvormen trok hij een grens, die hij in de tekst *Linie* of *Grenzlinie* noemde. Aan hem danken we de benamingen 'Benrather Linie' voor de grens tussen *maken/machen*, en 'Uerdinger Linie' voor de grens tussen *ich* en *ik*. De namen worden nog steeds gebruikt, ook in Nederlandstalige werken. Wenker stopte aan de Nederlandse grens, maar in 1902 trok de Nederlandse taalkundige Joseph Schrijnen het verloop van de beide linies door in Nederland. Dezelfde Wenker vervaardigde als eerste een echte dialectatlas: de *Sprachatlas des Deutschen Reichs* (1889-1923). Hiervoor vervaardigde hij een basiskaart met ruim 45.000 plaatsen. Informanten uit die plaatsen ontvingen schriftelijke enquêtes ter vertaling. Op de kaart tekende hij taalvormen, en hij trok gekleurde grenzen

8. De taalkaart van Europa uit *Synopsis Universae Philologiae* van Gottfried Hensel (1741, Neurenberg). Bron: Wikimedia.

tussen verschijnselen, die hij in een legenda verklaarde.¹³

Min of meer tegelijkertijd begon de Zwitserse taalkundige Jules Gilliéron met het samenstellen van dialectatlassen. Zijn eerste, uit 1881, is de *Petit atlas phonétique du Valais roman*.

Vernieuwend was dat Gilliéron het materiaal verzamelde door wat we tegenwoordig veldwerk noemen: hij ondervroeg informanten mondeling. De antwoorden schreef hij op een kaart. Voor de weergave van klanken ontwierp hij een fonetische transcriptie. Dit alles vormde het voorwerk voor de tiendelige *Atlas linguistique de la France* die Gilliéron samen met Edmond Edmont publiceerde tussen 1902-1914.

Nederlandse dialect- en volkskundeatlassen

In de Lage Landen duurde het nog even

voordat er dialectatlassen van de grond kwamen.¹⁴

Die dialectatlassen waren het resultaat van verschillende nieuwe grootschalige dialectenquêtes, die vanaf 1925 werden opgezet. In 1925 verscheen het eerste deel van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*, die liep tot 1982.

Ten behoeve van deze reeks publiceerden de taalkundigen G.G. Kloeke en L. Grootaers in 1926 een *Handleiding bij het Noord- en Zuid-Nederlandsch dialectonderzoek*. Kloeke nam hierin een basiskaart van het Nederlandse taalgebied op met een register van duizenden plaatsen en gehuchten in Nederland, Vlaanderen, Frans-Vlaanderen en het noordwesten van Duitsland, elk voorzien van een eigen nummer. Deze zogenoemde Kloekecodes worden tot op heden door alle Nederlandstalige dialectologen en volkskundigen gebruikt.¹⁵

Van 1931 tot nu stuurt het Meertens Instituut dialectvragenlijsten rond. De eerste resultaten verschenen tussen 1939 en 1972 in de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, later voortgezet als *Taalatlas van het Nederlands en het Fries* (1981-1988); op afbeelding 9 is een kaart uit deze atlas te zien. Op basis van nieuwe enquêtes verschenen vanaf 1998 een fonologische, morfologische en syntactische atlas van de Nederlandse dialecten. Daarnaast verschenen atlassen met betrekkelijk kleine collecties kaarten en atlassen die slechts een deel van het Nederlandse taalgebied bestreken. Maar uiteindelijk, zo blijkt uit de Kaartenbank, zijn de meeste dialectkaarten getekend *buiten* de grote atlassen: in dissertaties, monografieën en tijdschriften.

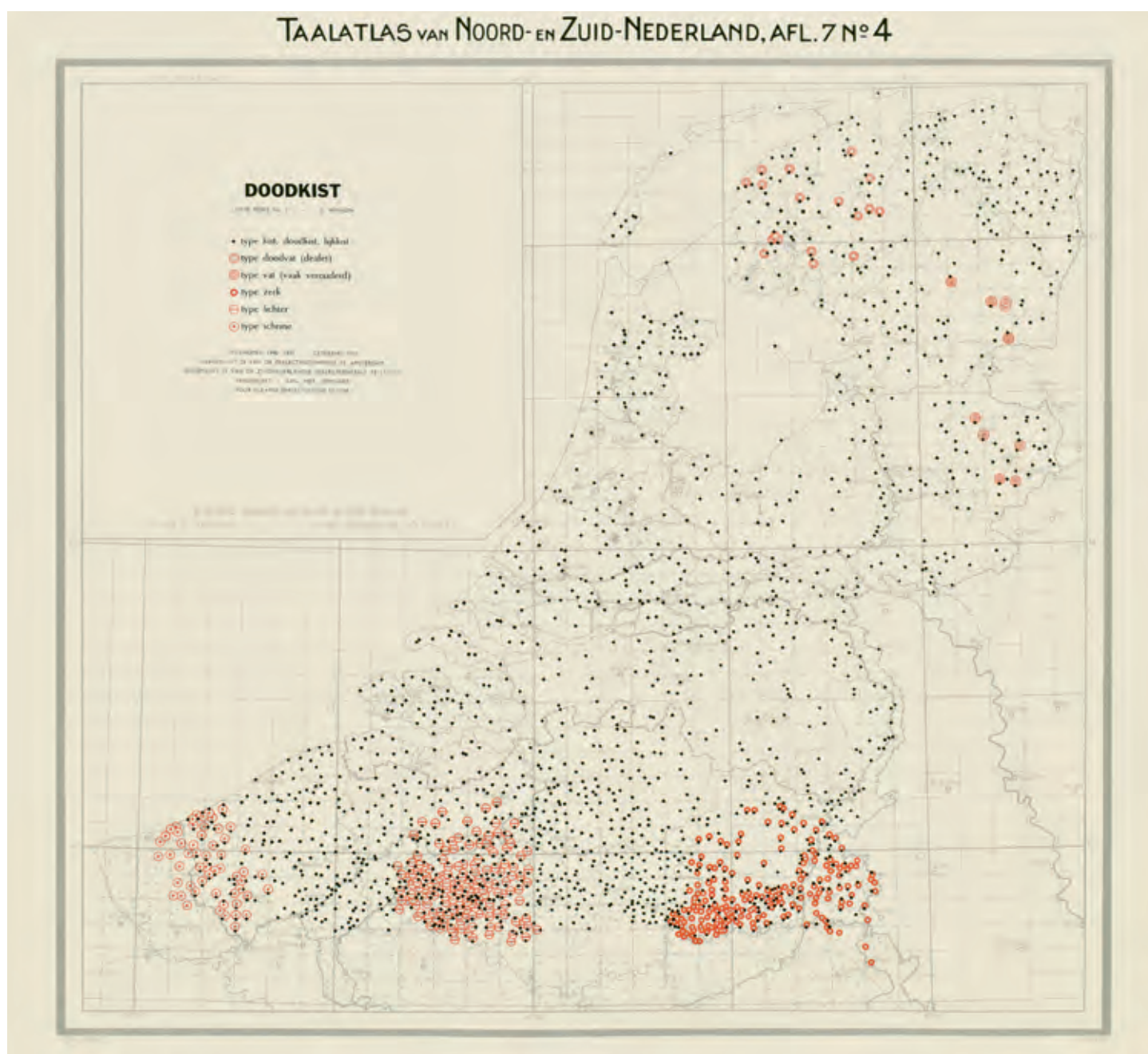
Vanaf 1934 werden ook volkskundige vragenlijsten uitgezonden, naar het voorbeeld van de *Atlas der deutschen Volks-*

kunde, die in 1928 was gestart. Men vroeg informanten bijvoorbeeld elke afweermiddelen ze kenden tegen een nachtmerrie, en welke verhalen ze kenden over kabouter. De antwoorden op de volkskundige vragenlijsten werden op volkskunde- of cultuurkaarten getekend: tussen 1959 en 1969 verschenen vier afleveringen van de *Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams België*; voor een voorbeeld zie afbeelding 10. Daarna stopte de volkskundige kaartproductie, terwijl dialectkaarten tot op heden een belangrijke onderzoekspoot voor taalkundigen vormen. Hoe is dat te verklaren?

In de negentiende eeuw gingen beide disciplines er nog – net als eerder Ten Kate –

van uit dat de dialect- en cultuurgrenzen in de Lage Landen vroegere stamgrenzen tussen Franken, Friezen en Saksen weer spiegelen. Toen de dialectologen eind negentiende eeuw namen aan de verschillende dialectgroepen moesten geven, kozen ze dan ook Frankisch, Saksisch, Fries. Maar naarmate er meer dialectgegevens beschikbaar kwamen, bleek dat de grenzen per verschijnsel verschilden. De verklaring voor de loop ervan moest per geval worden onderzocht, en kon dus niet meer worden herleid tot de woongebieden van de oude Germaanse stammen – die overigens niet eens exact gelokaliseerd zijn. Vanaf dat moment gaf men de dialectgroepen neutralere

namen, bijvoorbeeld zuidoostelijke dialecten in plaats van Frankisch. Ondertussen bleken cultuurgrenzen, anders dan dialectgrenzen, nauwelijks te vinden, en als etnologen een cultuurgrens vonden, bleek die meestal jong te zijn en niets te zeggen over gebruiken uit het verre verleden; het theoretische uitgangspunt achter de volkskundige kaarten deugde dus niet. Daarom wendden de etnologen zich enigszins teleurgesteld af van de kartografie en sloegen nieuwe methodologische wegen in. Het gevolg is dat de cultuurkaarten in de Kaartenbank sterk in de minderheid zijn: van de 30.000 kaarten zijn slechts ongeveer 250 cultuurkaarten.

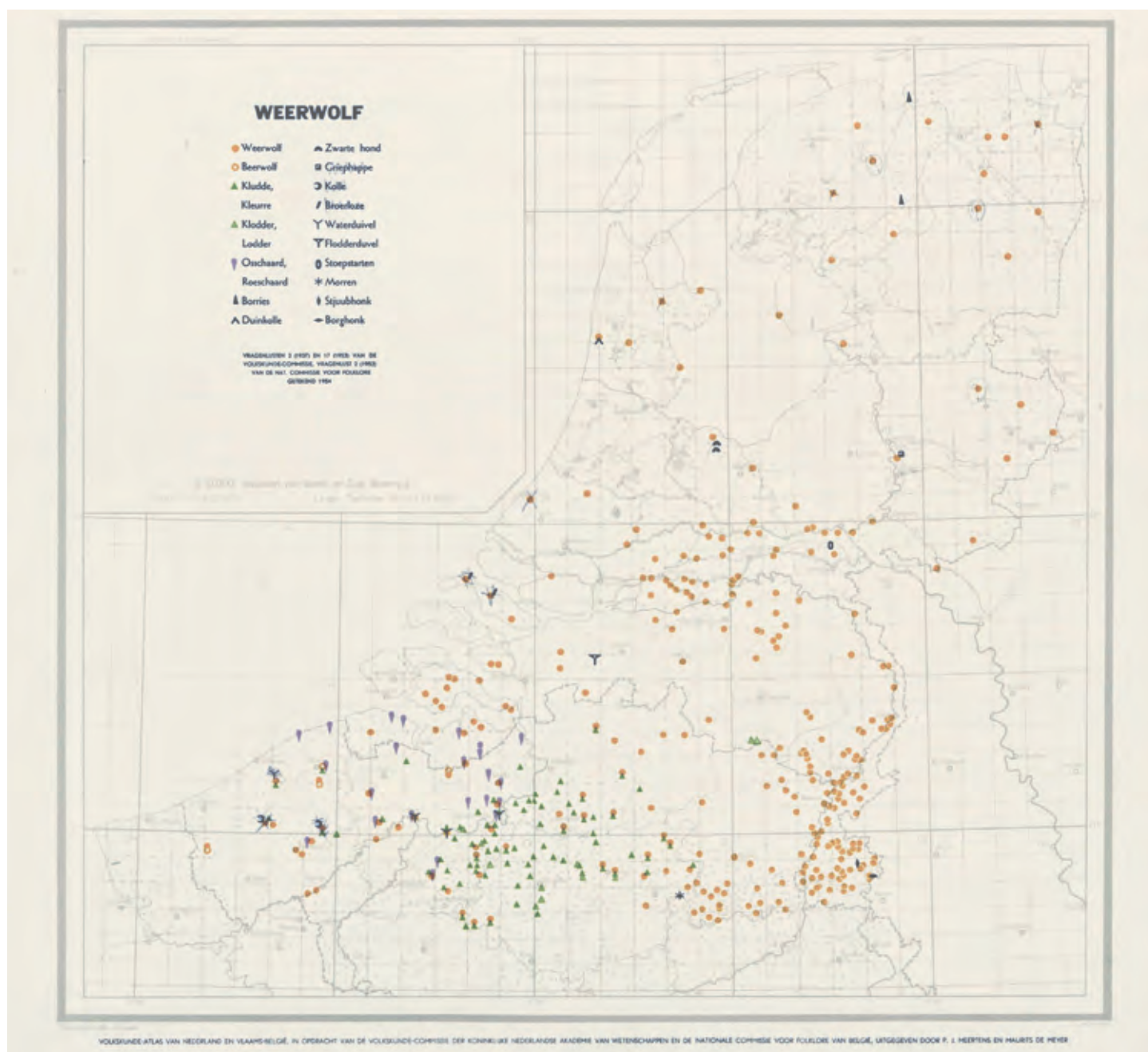
9. Een voorbeeld van een woordkaart: de verschillende benamingen voor een 'doodkist', in 1958 getekend voor de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland* van L. Grootaers en G.G. Kloeke, Leiden. Bron: Meertens Instituut, 4 At c TNZN.

Kaartsoorten

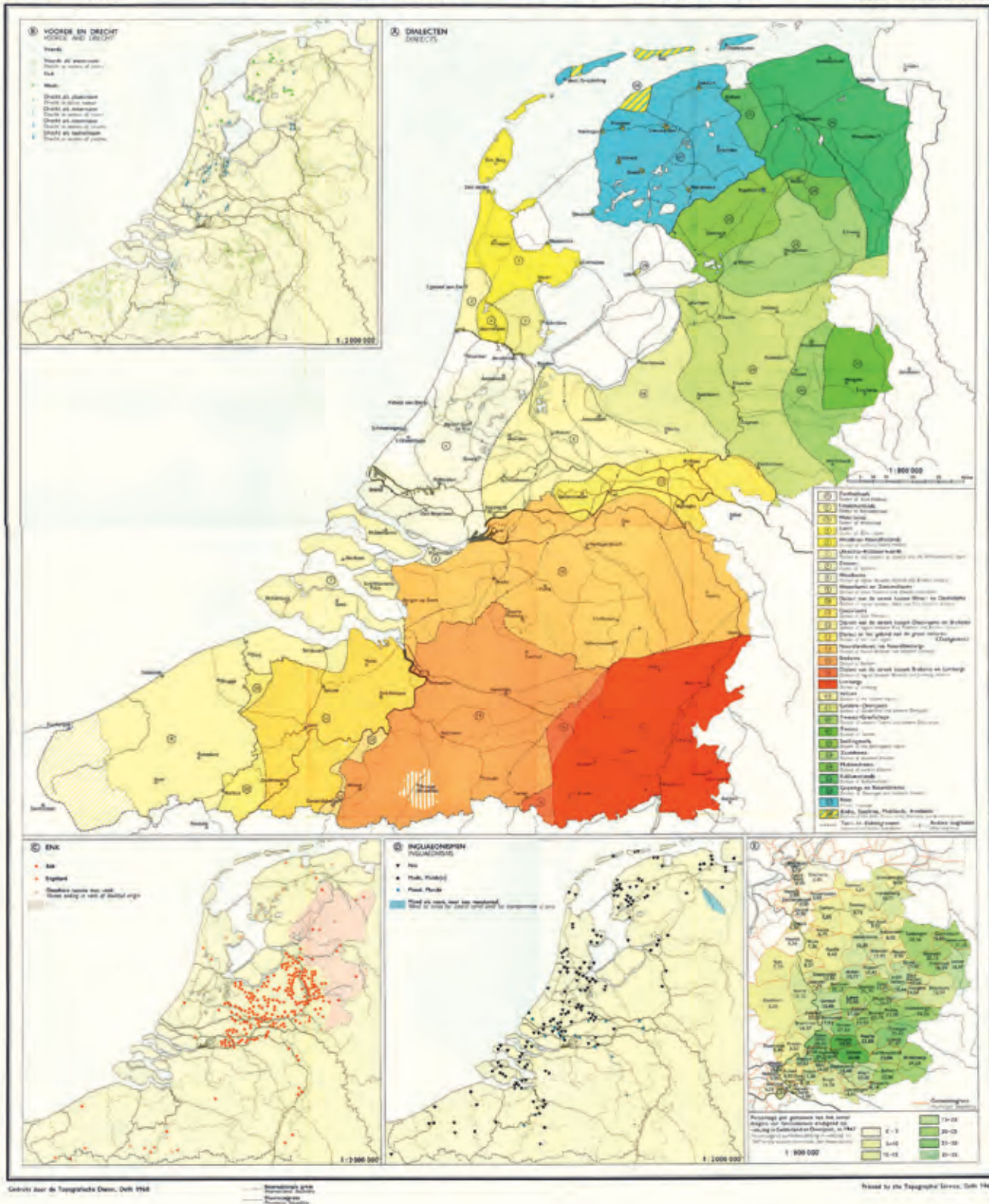
De circa 30.000 taalkaarten die in de twintigste en eenentwintigste eeuw zijn ontworpen, bevatten vele verschijnselen. Dankzij de Kaartenbank hebben we daarvan nu voor het eerst een overzicht. De taalkaarten kunnen op grond van het onderwerp worden onderverdeeld in 15 verschillende kaartsoorten (die op één kaart met elkaar kunnen worden gecombineerd).¹⁶ De oudste dialectkaarten die in Nederland getekend werden, betroffen indelingen van de Nederlandse dialecten in dialectgroepen. Indelingskaarten hebben door de hele geschiedenis van de dialectologie een belangrijke rol gespeeld. Het zijn eigenlijk syntheses van deelstu-

dies. De Kaartenbank van het Meertens Instituut bevat ruim 150 van dergelijke indelingskaarten, ook van kleinere regio's. Afbeelding 11 toont de bekendste indelingskaart. Op de overige kaartsoorten is de verbreiding van specifieke dialectverschijnselen getekend. Het grootste aantal kaarten draait om klanken of woorden: het zijn fonologische of fonetische kaarten, of woordkaarten. Op betekeniskaarten staat de verbreiding van verschillende betekenissen van een en hetzelfde woord, bijvoorbeeld de betekenissen van de broodnaam *stoet* (witbrood, tarwebrood, roggebrood etc.); benoemingsmotiefkaarten tonen bijvoorbeeld de namen voor een lieveheersbeestje die verwijzen naar

'God'. Morfologische kaarten tonen de verbreiding van verbuigingen en vervoegingen, bijvoorbeeld de verschillende vormen van het verkleinwoord *boompje* (*boomke*, *beumke*), terwijl syntactische kaarten de verbreiding van woordcombinaties of zinnen laten zien (*groter dan/als/of*). Incidenteel zijn frequentiekaarten en historische kaarten getekend. Ook bestaan er sociologische kaarten, die bijvoorbeeld dialectgebruik en dialectbeheersing tonen, en verspreidingskaarten, waarop de geografische verbreiding van een specifiek taalverschijnsel is getekend, zoals de verbreiding van het Fries. Op overzichtskaarten worden verschillende gegevens gecombineerd.

10. Een voorbeeld van een cultuurkaart: de plaatsen waar men het verschijnsel 'weerwolf' kent, en hoe het wordt genoemd, in 1959 getekend voor de *Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams België* van P.J. Meertens en Maurits de Meyer, Antwerpen/Amsterdam. Bron: Meertens Instituut, 3900 IV.1 c VNNI.

11. De gezaghebbende indelingskaart van de Nederlandse dialecten die Jo Daan, hoofd van de afdeling Dialectologie van het Meertens Instituut, in 1969 tekende en die nog steeds wordt gehanteerd. Bron: Meertens Instituut, 8013 A c

Tot slot zijn er verschillende naamkundige kaarten: vanaf 1946 stuurde het Meertens Instituut enquêtes op het gebied van de naamkunde uit. De Kaartenbank bevat voornamenkaarten, familienamenkaarten en toponymische kaarten, bijvoorbeeld van plaatsen op *-lo* of *-dam*.

Kaarttypen

In de technische uitvoering van de kaarten, de kaarttypen, zijn in de Kaartenbank

acht typen te onderscheiden, die opnieuw met elkaar kunnen worden gecombineerd op één kaart. De oudste kaarten zijn isoglossenkaarten, waarop het verloop van dialectgrenzen door middel van een lijn (de zogenoemde isoglosse) is weergegeven. Vaak worden de vlakken die door de isoglosse zijn gescheiden, met verschillende kleuren weergegeven: dit levert een vlakkenkaart of chorochroomaat op. In de oudste taalAtlas, de *Reeks Nederland-*

se Dialectatlassen schreef men de taalverschijnselen in fonetisch schrift op de basiskaart. Dergelijke ingeschreven kaarten zijn echter zeer onoverzichtelijk omdat men niet in één oogopslag de gebieden kan overzien waarin een bepaalde vorm voorkomt. Daarom ging men er in latere taalatlassen toe over het materiaal te interpreteren: men tekent symboolkaarten, waarin kleine dialectverschillen worden samengenomen onder hetzelfde symbool; de sym-

bolen worden verantwoord in een legenda. Een bijzondere taalkaart, de pijltjeskaart, is in 1946 ontworpen door de dialectoloog A.A. Weijnen. Op deze kaart staan met pijltjes de plaatsen verbonden waar volgens de informanten hetzelfde dialect wordt gesproken als zijzelf spreken.

Recent wordt de computer ingezet bij het berekenen van vlakken en grenzen; zo worden chorochromatische kaarten en choropleten vervaardigd. Deze methode wordt vooral gebruikt voor historische dialectkaarten, waar het aantal gegevens per gebied zeer verschillend kan zijn en er soms voor bepaalde gebieden heel weinig materiaal beschikbaar is. Ook nieuw is de methode om dialectgegevens af te beelden op Googlemaps.

Een voorbeeld hiervan is de website: www.drenthe.digitaalkaart.nl.

Vooruitblik

De moderne techniek biedt onderzoekers de mogelijkheid zelf kaarten te vervaardigen, zonder tussenkomst van een professionele kaartenmaker. Voor de dialectkartografie heeft dat een enorme boost betekend: de kaartproductie neemt sinds eind twintigste eeuw almaar toe en daaraan lijkt voorlopig geen einde te komen, ondanks het feit dat in deze periode het dialectgebruik en de dialectverschillen naar rato afnemen. Ondertussen zijn de volkskundigen gestopt met het tekenen van cultuurkaarten. Wel hebben zij databanken met volksverhalen en liedjes op internet gepubliceerd, waarbij automatisch verspreidingskaarten worden getoond.¹⁷

Noten

1. Ik dank Hans Beelen, Theo Meder, Jan Noordegraaf, Piet van Reenen, René van Stipriaan en Piet Verhoeff voor hun nuttige opmerkingen.
2. Achtergrondinformatie in Law 2003, met name 218-220, 223, en Van der Sijs 2004, hoofdstuk 2.
3. Wallis en Robinson 1987: 113-114; zie ook Berns 2003.
4. Lameli 2010: 569, die de Latijnse editie van Münster uit 1572 citeert.
5. Berns 2003; Harms 1979: 50.
6. Van der Heijden 1999; alle kaarten van Ortelius zijn met uitgebreide beschrijvingen te vinden op de website: www.orteliusmapsorteliusmaps.com/ortindexalfa.html van Marcel van den Broecke.
7. Leibniz, Opera, editie Dutens, Deel VI-1, blz. 303: "Ego velim regiones dividi per linguas & has notari in cartis".
8. Freudenberg 1965.
9. Bakker & Kruijzen 2007. In 1831 publiceerde zoon Eugène Coquebert de Montbret de gegevens in *Essai d'un travail sur la géographie de la langue française*.

10. Zie Noordegraaf 1979.
11. Zie Dekker, Roodenburg & Rooijackers (red.) 2000, o.a., p. 309. De verhaalverzamelingen zijn uitgegeven in Meder 2001 en Meder & Hendriks 2005.
12. De tekst staat hier: <http://staff-www.uni-marburg.de/~naeser/wenk-rpl.htm>.
13. De atlas is inmiddels onder de naam Digitaler Wenker-Atlas gedigitaliseerd, zie www.diwa.info/
14. Voor een overzicht zie Kruijzen & Van der Sijs 2010, en de inleiding in Van der Sijs (red.) 2011.
15. Zie www.meertens.knaw.nl/kloeke/.
16. Meer over de Kaartenbank in: Van der Sijs (red.) 2014.
17. Zie de website van het Meertens Instituut, waar ook databanken met familienamen, voornamen en plantnamen zijn te vinden.

Literatuur

- Bakker, Frens & Joep Kruijzen (2007), *Het Limburgs onder Napoleon. Achttien Limburgse en Rijnlandse dialectvertalingen van 'De verloren zoon' uit 1806-1807*, Utrecht: Gopher.
- Berns, Jan (2003), 'Geografie en taalkunde. De kaart van de Volk- en Tael-Verspreiding over Europa van Lambert ten Kate', in: Els Ruijsendaal e.a., *Bonjours Neef, ghoeden dagh Cozyn! Opstellen aangeboden aan Geert Dibbets*. Münster: Nodus Publikationen. 37-42.
- Dekker, Ton, Herman Roodenburg & Gerard Rooijackers (red.) (2000), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*. Nijmegen: SUN.
- Freudenberg, Rudolph (1965), 'Zur Entwicklungsgeschichte der dialektgeographischen Methode', in: *Zeitschrift für Mundartforschung* 32: 170-182.
- Harms, Hans (1979), *Themen alter Karten*. Oldenburg: Völker.
- Heijden, H.A.M. van der (1999), 'Abraham Ortelius en de kaart van de Nederlanden in de Romeinse tijd', in: *Hermeneus* 71: 184-195.
- Kruijzen, Joep & Noline van der Sijs (2010), 'Mapping Dutch and Flemish', in: Alfred Lameli e.a., *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Volume 2: Language Mapping*. Berlin/New York: De Gruyter/Mouton, 180-202, maps volume 43-47.
- Lameli, Alfred (2010), 'Linguistic atlases – traditional and modern', in: Peter Auer & Jürgen Erich Schmidt, *Language and Space: An International Handbook of Linguistic Variation, Volume 1: Theories and Methods*, 567-592, Berlin/New York: De Gruyter/Mouton.
- Law, Vivien (2003), *The history of linguistics in Europe. From Plato to 1600*, Cambridge: University Press.
- Meder, Theo (2001), *Vertelcultuur in Waterland. De volksverhalen uit de collectie Bakker (ca. 1900)*, Amsterdam: Aksant.
- Meder, Theo & Cor Hendriks (2005), *Vertelcultuur in Nederland. Volksverhalen uit de Collectie Boekenoogen (ca. 1900)*, Amsterdam: Aksant.
- Noordegraaf, Jan (1979), "'Eene linguistische kaart van Nederland". Rondom de dialectenquête van 1879', in: M. Gerritsen (red.), *Taalverandering in de Nederlandse dialecten. Honderd jaar dialectvragenlijsten 1879-1979*, Muiderberg: Coutinho, 36-51.
- Sijs, Noline van der (2004), *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Sijs, Noline van der (red.) (2011), *Dialectatlas van het Nederlands*, Amsterdam: Bakker.
- Sijs, Noline van der (red.) (2014), *De Kaartenbank. Over taal en cultuur*, Amsterdam: University Press.
- Wallis, Hellen M. & Arthur H. Robinson (1987), *Cartographical Innovations. An international Handbook of Mapping Terms to 1900*, [Tring, Herts.]: Map Collector Publications.

Summary:

The development of language and culture maps / Noline van der Sijs

In February 2014 the *Kaartenbank* (www.meertens-kaartenbank.nl) was launched - a website with an index of approximately 30,000 Dutch language and culture maps. The *Kaartenbank* provides a first survey of this particular kind of thematic map and this article sketches how these maps evolved. In the 16th century non-topographical information came to be added to maps, whereby thematic maps were gradually developed. In the 18th century maps were composed showing the spread of languages and peoples. The Romantic period brought an interest in myths, fairy-tales, songs, customs and the language of ordinary people. As a result, 19th-century scientists began to systematically collect dialect material with the newly developed research method of the dialect survey. In the 20th century a number of Dutch dialect atlases were produced and, for these, different kinds of maps were designed: the *Kaartenbank* comprises 15 kinds such as phonological, phonetic, lexical and syntactic. As for techniques, six map types can be distinguished: isogloss, symbol, contour, arrow, chorochromatic and choropleth. From 1934 onwards ethnological surveys were organized, resulting in culture maps being produced; after a few decades, however, these were discontinued. The reason was that finding cultural boundaries turned out to be much more difficult than finding dialect boundaries. For quite some time ethnologists tried - without success - to relate the distribution of specific cultural phenomena to what they had found among the old Germanic peoples of the Franks, Saxons and Frisians. The ethnologists then discarded the cartographical method, while dialect cartography provided new insights for dialectologists after they had given up the historical method. These days dialect cartography is still expanding, in spite of the decline of dialect use and dialect differences.